

МИЛАН ШИПКА
(Сарајево)

ФРАЗЕМИ С ЛЕКСЕМОМ ОБРАЗ

Лексема *образ* има посебно место и значење у фразеологији српског језика. Фраземи као што су *немајћи образа*, *погазити образ*, *баци-ти образ под ноге*, *ударити коме на образ* и, супротно томе, *имати образа*, *чувати образ*, *осветлаити образ*, *остити чистија образа* и многи др. слични њима специфични су и по начину настанка, и по структури, и по значењима, која упућују на моралне вредности и реакције, као што су част, поштење, стид, срам и сл. У овом раду анализира се та скупина фразема, при чему се посебна пажња посвећује њиховом настанку и семантичким везама са именицом *образ*, која је главни и неизоставни део тих фразема.

Кључне речи: фразеологија, настанак фразема, психо-физиолошки фактори, моралне вредности, значења.

1. Именица *образ*, ако се занемаре нека старија значења, која су се некад давно употребљавала у црквенословенском ('узор', 'пример'), или се јављају још само у књижевним делима неких старијих писаца ('изглед', 'лик' и сл.), у савременом српском (и / или хрватском) језику значи: 1. „једна страна лица; лице“ и 2. „фиг. част, поштење; понос; осећање стида“ (РМС III 1969: 876-877).

1.1. Уз одредницу **образ** у управо цитираном извору наведен је и већи број фразема с објашњењем њихових значења. Ту стоји:

„Изр. бацити, метнути ~ под ноге; изгубити, погазити ~ *изгубити част*, *поштење*; бити дебелих образа *немајћи осећања чистија и достојанства*, *немајћи стида ни срама*; имати образа ((у)чинити *нешто*) *сметати*, *усуђивати се*; *немајти ни стида ни образа бити бесидан*, *дрзак*, *безобразан*; *немајти образа бити непоштен*, *немајћи осећања чистија*; *образ је*, *ред је часно је*, *поштено је*; (о)каљати, (о)црнити ~ (из)губити *част*, *поштење*; осветлати ~ *истаћи се неким часним делом*, *учинити нешто чиме се може поносити*; *пао нам мраз на* ~ *осрамотили смо се*; *појури му крв у образе*, *пошла*

му ватра уз образ *йоцрвенео је нагло услед каквог узбуђења; ударити коме на образ нанети увреду, йовредити чију часи; узети образ (коме) обешчасити, осрамотити (кога); црн ти образ био! йсовка: срам ће било, ситиди се; човек мека образа мек, йойусиљив човек; човек од образа, човек чиста образа частан, йоштен човек, човек добра гласа и имена; човек црна образа срамотан човек“* (н. д.: 877).

Још више података о значењима именице **образ** (укупно 9, међу којима и два већ цитирана савремена значења те лексеме), као и велики број израза, углавном фразема, укључујући и локалне, покрајинске, датих уз ту одредницу, може се наћи у Речнику САНУ. Ту су, с ознаком „изр.“ (изрази), наведени ови фраземи:

„... **бацати се на нечији образ** покр. *вређати или клеветати некога; бити дебела образа, имати дебео образ (образ као опанак, ђон и сл.) бити безобзиран, безобразан; (бити) мека образа бити йойусиљив, наиван, добар и сл.; бити некеме при образу* покр. *йицати се нечијег йоштења, часи; гледати некеме на образ ослањати се на нечију увиђавност, йоштење, очекујући исјавни йосиујак; донети образ на место* покр. *йовраити изгубљену часи, углед; за образ пришивати (некеме) покр. грдити, йонизжавати (некога); запалити образ(е) некеме* 1) *йосидеити, осрамотити, обрукати некога ... 2) наљути, расрдити; застидети образ (некеме) покр. йосидеити, засидеити некога; имати образа (обично у упитним, ускличним или одричним реченицама) усуђивати се, усудити се на неки йосиујак, мада су тај или ранији йосиујци дошћне особе сујроити схватињу морала, часи, йоштења и сл. онога који о йоме говори; лијечити образ (ијек.) покр. храбрим, јуначким делом, йодвигом скидати лагу с имена, враћати изгубљену часи; ~ ми (ти и сл.) тоне под очи* покр. *осећам (осећаш и сл.) ситид, срамоту; оде образ осрамотити се, обрукати се; (о)прати (умити) образ скидати, скинути лагу с имена, враћати, йовраити изгубљену часи, углед, досијанство; осветлати (обелити, осветлити) образ йредсјавити се, йоказати се у најбољем светлу, својим йоштењем, усјехом, знањем, йодвигом и сл.; дойриносећи угледу, слави својој и својих (у широком смислу); отворити образ* покр. в. (о)йрати (умити) образ; **паде (пао и сл.) му и сл. мраз на образ** в. *мрз (изр.); плунути у образ (некеме)* 1) *врло озбиљно увредити некога ... 2) йочинити дело које шкоди нечијој часи, угледу и сл.; попарити образ (некеме) покр. осрамотити, обрукати (некога), с(а) образом (понекад с придевом: белим, светлим и сл.) часно, йоштено, с добрим резултатом, с усјешно обављеним йослом и сл.; светао (чист, бео и сл.) образ неукрајана часи, бесйрекор-*

но *пошћење*, *непољуљан*, *неокрњен углед*; **светлати образ** (*некоме*) *пошћивајући* или *увећавајући* *нечију углед*, *служејући некоме на часи*; **ударити**, **ударати** (*насрнути*, *насртати* и сл.) **на образ** (*по образу*, *уз образ*, *у образ*) (*некоме*) *увредијући*, *вређајући* *нечију част* *речима* или *пошћујућом*; **узети**, **узимати** (*(у)красти* и сл.) **образ** (*некоме*) *пошћивајући*, *пошћивајући*, (*о*)*срамотијући*, (*о*)*брукајући* (*некога*); **у њега** (*њих* и сл.), **његов** и сл. **је образ под табаном** (*под ногама*) *покр. живејући непошћено*, *нечасно*, *неморално* (*обично у односу према женама*); **у образ** *покр.* 1) *казати*, *викнути* и сл. *у лице*, *непосредно*, *отворено ...* 2) (*некоме*) *непосредно испред неког*, *пред носом*, *испред носа да се према дошћичној особи изражава зловља*, *нишодашћивање* или сл.; **у образ не може стати** *покр.* *осећање чисти не дозвољава*; (*(у)прљати*, (*о*)*црнити*, (*о*)*каљати* и сл. **образ (образа)** (*некоме*, *нечију*) *(у)чинију да се неко сћиди*, *нанеју*, *наносију некоме* (*кад нема дојуне: себи*) *срамоту*, *љагу* *неким ружним пошћујућом*; **цвијеће ти** (*вам* и сл.) **на образ** (*по образу*)! *ијек. покр. чистиан, чистији био* (*часни, чистији били*); **црн образ** *укаљана*, *изгубљена част*, *углед*; **црн ти** (*му*, *јој*, *вам* и сл.) **образ!** *покр. срам (сћид) те* (*га, је, вас и сл.*) *било!*" (РСАНУ XVI: 400–403).

Има још доста оваквих фразема. У цитирана два општа лексикографска извора није, нпр., наведен један од најчешћих и најпознатијих: **чувати образ**, који је регистровао најобимнији фразеолошки речник српског језика (Матешић 1982: 403), с објашњењем: „*čuvati / očuvati / spasiti čast / ugled*“, тј.: *’понашати се часно, пошћено; избегавати нечасна дела’* и у другој верзији: **чувати образ некоме** *’пазити да кога не увредиш’* и сл., који нема ни Матешић 1982, али се може наћи у Његошевом *Горском вијенцу*, кад Вук Мићуновић тражи од владике Данила да одговори на дрско и увредљиво писмо везира Селима, па каже:

Отпиши му како знаш, владико,
и чувај му образ кâ он теби!

Исто се тако често употребљавају и фраземи **бранити образ** (у Матешића: 403 је **odbraniti**), што значи *’бранити част, углед’*, **изгубити образ** *’изгубити пошћење, постати непошћен’* (ib. и РМС III 1969: 877), **спасити / спасити образ** *’сачувати част’* (што не бележе ни ова два извора) и сл.

1.2. Осим наведених фразема Речник САНУ уз одредницу **образ**¹ доноси на крају и три народне пословице: „*ко више себе плује, на образ му пада ко сћаријега, вишега, значајнијега од себе клевете, сам себе унижава* (НПосл. Вук); **образ ваља кум ће доћи нејасно значење** (И.); **од два лица образ не може бити дволичан човек не може бити пошћен (?)** (И.)“ (РСАНУ XVI 2001: 403).

У Вуковим *Српским народним пословицама* могли су се наћи и прикладнији примери управо у вези с етичким значењима именице *образ* и одговарајућих фразема, као што су: **Вода свашто опере до црна образа** (СНП 1965: 74), **Образ од образа стиди се** значење Вук није умео да објасни (н. д.: 219), а позната је и изрека: **Све за образ, а образ ни за шта**, што значи: 'све за поштење (и част), а поштење (и част) ни за шта'. Али и ово што је наведено довољно је да се покаже како су фраземи с лексемом *образ* повезани не само са једним од њених актуелних значења (оним пренесеним, које се односи на част, поштење и сл.) него и са различитим изрекама и пословицама које афирмишу те етичке вредности, због чега су дубоко укоренењени у српском народу и српском језику, па им треба посветити посебну пажњу. Сврха овога рада, дакле, није да се сви они побележе и појединачно протумаке, већ да се објасни њихов настанак, структура и опште значење.

2. У вези с фраземима о којима је овде реч постављају се два кључна питања, на која ваља дати јасан и образложен одговор. То су: 1. како је и зашто сама лексема *образ* стекла пренесено значење: 'стид; част, поштење, понос' и сл. и 2. да ли су на основу тога значења настали одговарајући фраземи, или се пак пренесено значење лексеме *образ* развило на основу фразема у чијем се саставу она налазила прво у свом примарном значењу, које је фразеологизацијом измењено?

2.1. Одговор на прво питање потражићемо анализом неких од фразема наведених овде у т. 1.1, и то оних који се могу двојако тумачити: и као слободни спојеви речи (синтагме) у којима се лексема *образ* јавља у свом основном значењу: 'једна страна лица' или уопште 'лице', и као фраземи с пренесеним значењем. Такав је овај пример, дат у РМС: „појури му крв у образе, пошла му ватра уз образ *поцрвенео је нагло услед каквог узбуђења*“ (а то, уз остало, може бити, и најчешће јесте, стид, осећање кривице због неког рђавог дела, и сл. — М. Ш.). Навирање крви у образе и црвенило у таквим ситуацијама нормална је психо-физиолошка реакција, па су још стари Римљани говорили: *Te probet facies, turpia cum facies* — Одаће те лице ако нешто срамно учиниш (Клајн-Шипка 2008: 276). Реч *образ* у нашем примеру (из РМС) има шире, и то пре основно, него пренесено значење, и упућује на црвенило тога дела лица „услед каквог узбуђења“, дакле, било каквог, а не искључиво оног коме је узрок стид, срам, или угрожена част, поштење, углед, понос и сл., а то је управо карактеристично за пренесено значење те речи. Тешко је објаснити како би, у ком семантичком процесу, лексема *образ* сама за себе, без везе с фразеологизацијом, могла стећи назначено пренесено

значење (‘част, поштење; понос; осећање стида’). Стога је вероватније да се то значење развило у процесу фразеологизације, а потом се пренело и на саму ту лексему као главни део низа фразема сличнога значења. Покушаћемо то и да покажемо.

2.2. Два су основна разлога која упућују на управо изнесену претпоставку:

2.2.1. Први је већ у основи назначен на крају т. 2.1. То је чињеница да је тешко објаснити како је настало описано пренесено значење лексеме *образ*, тј. како је од ширег смисла, које се заснива на психо-физиолошкој реакцији да човеку крв нагло навре у лице и поцрвене му образи „услед каквог (значи: било каквог — М. Ш.) узбуђења“, настало уже значење: ‘осећање стида’ (због учињеног моралног преступа), или бриге да му се не угрози част, поштење, понос и сл., што и јесте суштина пренесеног значења те лексеме, као и фразема у чијем се саставу она као главни део налази. Тешко је, наиме, веровати да је такво семантичко померање у смеру сужавања значења могло настати самостално, без посредства фразеологизације, односно фразема који се уз одредницу *образ* наводе.

2.2.2. Други је разлог чињеница да се пренесено значење лексеме *образ* потврђује углавном фраземима одговарајућег значења, а само у неколицини примера то се значење јавља у самосталној употреби, и то у оквиру малог броја различитих пословица, изрека и сл., као што су Вуково **Вода свашто опере до црна образа** или **Све за образ, а образ ни за шта**.

2.3. Пренесено значење лексеме *образ* развило се, највероватније, у процесу фразеологизације, где су превладавали готово у целини фраземи с ужим значењем. Тако се, нпр., *образ* у изразу *бити чисти* / *свећла образа* прво употребљавао у свом основном значењу: ‘немати на лицу никаквих промена, немати црвенила (због стида и сл.)’, а то је онда значило и ‘немати се чега стидети’, ‘бити поштен, частан’, па је тако семантичком трансформацијом од везе речи у којој лексема *образ* има основно, денотативно значење (‘једна страна лица’) настао фразем са значењем ‘бити поштен, частан’, ‘имати чисту савест’, ‘немати се чега стидети’ и сл., а преко тога је и сама лексема као основни део тога фразема развила друго, пренесено значење (‘част, поштење; понос; осећање стида’). Тако је *образ* постао синоним за речене моралне вредности, па се у том значењу почео употребљавати у различитим везама речи фразеолошког карактера, али и самостално — у већ поменутих пословицама и изрекама и другде. Стекавши пренесе-

но значење у процесу фразеологизације, та лексема управо с тим значењем постаје главни носилац, стожерни део низа других фразема тога типа. Ради се, дакле, о својеврсној повратној спрези.

3. Као што показују дати примери у т. 1.1, фраземи с лексемом *образ* имају више значења, која јесу сродна (сви ти фраземи упућују на моралне реакције и вредности), али су ипак различита; на једној страни су они који су у вези с неугодним осећањима због учињене грешке или греха, па чак и саме помисли да би се нешто нечасно, недолично и ружно, нешто што не одговара моралним нормама друштвене средине, могло догодити (срам, стид, страх), а на другој они који су у вези са ширим моралним категоријама (као што су част, поштење, понос и сл.).

3.1. Посебно значење има фразем *доћи* (некоме у госте, у посету) *с образом*, што значи 'с поклоном, даром', тј. да се не поцрвени од стида због доласка „празних шака“. Овај и сви други фраземи с лексемом *образ* мотивисани су психо-физиолошким реакцијама (овде непријатним осећањем и црвенилом по образима због угрожавања моралних вредности, као што су част, поштење, понос и сл.), па се у том погледу могу сврстати у ширу skupину таквих фразема, укључујући и оне с психо-моторичким реакцијама, као што су *најуниџи тиур*, *најуниџи гаће* — од великог страха и, обрнуто, *имати њеџљу*, *сџиснуџи њеџљу*, *сџиснуџи зубе* — 'усудити се', 'показати храброст', 'превладати страх' (да се не напуне гаће или не цвокоће зубима). У ту се skupину убрајају и фраземи *дигла* (*му*, *јој*, *им*) *се коса на глави* — 'јако се уплашити', 'запрепастити се', *обесџи* / *оџусџиџи* / *оџочџи бркове* — 'бити тужан' или 'одавати тужан изглед', и многи други. Овај последњи фразем може се такође (истина, посредно) срести и у Његошевом *Горском вијенцу*, кад се на крају Вук Мандушић враћа „с кржаве пољане“, намрштен, опуштених бркова, па му владика Данило, да би га охрабрио, каже:

Мрки Вуче, подигни бркове,
да ти виђу токе на прсима,
да пребројим зрна од пушаках,
колика ти токе изломише!
Мртву главу не диже из гроба
ни прекова бистра цефердара.
Здраво твоја глава на рамена,
ти ћеш пушку другу набавити,
а у руке Мандушића Вука
Биће свака пушка убојита!

3.2. Од шире скупине фразема мотивисаних психо-физиолошким и психо-моторичким реакцијама, који би требало да буду предмет посебног, свеобухватнијег рада, фраземи с лексемом *образ* издвајају се тиме што сви, без изузетка, као основни, стожерни елеменат имају управо ту лексему и што упућују на етичке вредности — „част, поштење; понос; осећање стида“, које су садржане у њеном пренесеном значењу. Зато су овде посебно и обрађени. Разлог више да се позабавимо овом скупином фразема јесте чињеница да им српски фразеолози досад нису посвећивали готово никакву пажњу. Тако, нпр., Драгана Мршевић-Радовић, наш, несумњиво, уз Матеша, најкомпетентнији фразеолог, у својој књизи *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику* (Мршевић 1987), обрађује, на стр. 45, само један фразем из те скупине (*бацијти, метинути, сјавијти образ под ноге*), а ни други фраземи мотивисани психо-физиолошким и психо-моторичким реакцијама нису ту довољно заступљени. Обрађено их је тек неколико, као што су: *обесијти* и сл. *брк(ове), (главу), обесијти (осмољити и сл.) нос, шкргујати (шкријати, шкријнути)* зубима, иако су то по структури редом глаголско-именичке синтагме. Уз то су ти фраземи уврштени међу фраземе гестовно-мимичког порекла настале „лингвистичким путем преко метонимије“ н. д.: 36–39), а то су по настанку и значењу ипак две различите скупине.

3.3. Фраземи с лексемом *образ* занимљиви су због још једне чињенице. Од неких од њих, наиме, изведене су сложене лексеме као што је придев *безобразан* „који нема образа, тј. стида“, „бестидан“, па онда, према објашњењу у РМС (I 1967: 167) и „дрзак; непристојан, срамотан“, а од тога придева, или директно од фразема (*бијти*) *без образа*, и бројне друге изведенице: *безобразлук, безобразник, безобразница, безобразнички, безобразно, безобразносћ, безобрашћина* (ib.).

4. Проучавање и познавање фразема неког језика, у овом случају једне од њихових занимљивијих скупина, важно је и са становишта учења тога језика. Управо на буквалном схватању српске фразеологије Кочић је својевремено показивао и доказивао како страно, „куферашко“ чиновништво не зна језик домаћег становништва. Тако је, уз остало, забележен и „случај да је једна жена тужила суду некаквог човјека који јој је — како је навела у тужби — ударио на образ, а суд му је изрекао казну зато што јој је ударио — шамар“ (Шипка 1987: 90).

5. На основу свега што је речено може се закључити следеће:

5.1. Фраземи с лексемом *образ* вишеструко су занимљиви: и по своме настанку, и по значењу, и по структури, па стога представљају

изазов за истраживања у свим тим правцима. Карактеристични су, пре свега, по томе што као главни, стожерни део имају лексему *образ*, која их повезује својим пренесеним значењем: 'част, поштење; понос; осећање стида', због чега сви, на овај или онај начин, упућују на те етичке категорије.

5.2. Пренесено значење лексема *образ*, а с њом и фраземи у чијем се саставу налази, развило се из познате чињенице да човеку, кад му је непријатно, кад се стиди или има осећање кривице због непоштења, повређеног поноса и сл., навре крв у лице, тј. да му поцрвене образи, дакле, настало је као резултат одређеног психо-физиолошког процеса.

5.3. С овим у вези постављено је питање да ли су на основу тога значења лексеме *образ* настали одговарајући фраземи, или се пак пренесено значење лексеме *образ* развило из веза речи (синтагми) у чијем се саставу она налазила прво у свом примарном значењу, које је фразеологизацијом измењено. Детаљнија анализа показала је да има више аргумената за ову другу тврдњу. Тако је *образ* постао синоним за поменуте етичке вредности, па се у том значењу почео употребљавати у различитим везама речи фразеолошког карактера, али и самостално — у пословицама и изрекама и другде. Ради се, дакле, о својеврсном реверзбилном процесу.

5.4. Фраземи с лексемом *образ* специфична су скупина у оквиру фразема мотивисаних психо-физиолошким и психо-моторичким реакцијама (в. опширније под т. 3). Ширих истраживања таквих фразема, међутим, још немамо, па се овај рад може схватити и као подстрек да им се посвети већа пажња и тиме допринесе бољем упознавању српске фразеологије у целини.

Литература

- Клајн–Шипка 2008: Иван Клајн — Милан Шипка, *Сћрпани изрази и изреке*, Нови Сад: ИК „Прометеј“.
- Матешић 1982: Josip Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: IRO „Školska knjiga“.
- Мршевић 1987: Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, Монографије, књига LX.
- РМС I 1967: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска — Загреб: Матица хрватска.
- РМС III 1969: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска — Загреб: Матица хрватска.

- РСАНУ XVI 2001: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- СНП 1965: Вук Стеф. Караџић, *Српске народне њословице и друге различне као оне у обичај узетје ријечи*, Сабрана дела Вука Караџића, књига IX, Београд: Просвета.
- Шипка 1987: Милан Шипка, *Језик Петра Кочића*, Сарајево: Институт за језик, Радови XIII.

S u m m a r y

Milan Šipka

IDIOMS CONTAINING THE LEXEME *OBRAZ*

The present paper addresses a group of idioms such as *imati* (ili *nemati*) *obraz*a, *pogaziti obraz*, *osvjetlati obraz* and others, which refer to moral reactions and values of shame, honor, righteousness, etc. The question being discussed in relation to these idioms is why they contain the lexeme *obraz* 'cheek', which, when used on its own, has a secondary (extended) sense of 'honor', 'righteousness'. As a result of a meticulous analysis the author concludes that those senses stem from the fact that one who commits something shameful usually blushes in his / her cheeks, which makes a cheek a mirror of such feelings of morality. The extended sense of the lexeme *obraz* developed in such a manner, which in turn conveyed to the idioms containing that lexeme.